УДК 94 (477) «1914/1916»:338.45:94 (470+571) «1914/1916»

Л.І.Синявська *

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СХОДУ Й ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1914–1916 рр.

Визначено вплив організації фінансування військових замовлень на розбудову промисловості воєнного часу та загальну мілітаризацію російської економіки. Проаналізовано урядові заходи у відповідній сфері, котрі зумовлювали ефективне функціонування промислових підприємств сходу й півдня України впродовж 1914–1916 рр.

Ключові слова: *Перша світова війна, державне реґулювання економіки, воєнна промисловість, фінанси, кредит.*

Фінансова діяльність держави – одна з найважливіших її прероґатив, передбачених законодавством, котра виявляється у збиранні, розподілі й використанні грошових коштів та спричинена необхідністю здійснювати розподіл і перерозподіл національного доходу. Перша світова війна випробувала на міцність фінансову систему Російської імперії та організаційну структуру фінансової адміністрації цієї країни. Різні аспекти фінансування промисловості в роки Першої світової війни розглядали В.Михайлов[1], І.Маєвський[2], А.Сидоров[3], В.Шацилло[4], В.Полікарпов[5]. Визнаючи загальне збільшення асиґнувань на утримання армії та флоту в 1908–1913 рр., дослідники вважають, що обсяги фінансування й терміни їх освоєння не дозволяли вирішити проблему переозброєння, причиною чого був недостатній рівень усвідомлення вищим керівництвом важливості розбудови воєнної індустрії й у цілому масштабів економічного забезпечення ведення війни.

У роки Першої світової війни навантаження на державні фінанси Росії суттєво збільшилося, що обумовлювалося різким зростанням воєнних витрат, запровадженням пільгових тарифів на перевезення певних категорій пасажирів і вантажів. Характер видатків визначав відповідну податкову політику. На фінансову діяльність держави, яка включала у себе заходи з накопичення коштів та їх використання, впливало багато факторів, котрі раніше не бралися до уваги. Масштабність бойових дій, затяжний характер війни вимагали

* *Синявська Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*
E-mail: lora-s@meta.ua

[1] *Михайлов В.С.* Очерки по истории военной промышленности. – Москва, 1928. – 421 с.

[2] *Маевский И.В.* Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. – Москва, 1957. – 392 с.

[3] *Сидоров А.Л.* Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917). – Москва, 1960. – 578 с.

[4] *Шацилло В.* Первая мировая война: 1914–1918: Факты: Документы. – Москва, 2003. – 480 с.

[5] *Поликарпов В.В.* От Цусимы к Февралю: Царизм и военная промышленность в начале XX в. – Москва, 2008. – 552 с.

посилення державного втручання в економічні процеси. Загальний стан фінансової системи й розподіл держзамовлень в таких умовах формували інвестиційний клімат та економічні стосунки, які суттєво впливали на роботу підприємств важкої промисловості сходу й півдня України.

На початку війни було визначено спеціальні тарифи на перевезення пасажирів і вантажів. До пільгових категорій відносилися незаможні сім'ї рядових запасу, які переїжджали на батьківщину; особи, виселені з місцевостей, що опинилися в районах бойових дій; робітники, котрі їхали працювати на Донбас; сербські резервісти, а також російські лікарі, що добиралися у Сербію; робітники-меноніти, які прямували до місця служби в особливих лісових командах, а також біженці, котрі прибували в Архангельськ із-поза меж Росії[6]. Деякі представники тарифного комітету при міністерстві фінансів неодноразово прагнули скасувати вказані пільги, проте потреба залучення робітників із метою збільшення обсягів видобутку донецького вугілля змушувала продовжувати дію пільгових тарифів[7].

23 липня 1914 р. було ухвалено рішення про часткове задоволення прохання приватних підприємств, які працювали, виконуючи казенні замовлення, щодо встановлення пільгового порядку забезпечення завдатків. Під час війни банки, які здійснювали передачу авансів підприємцям, потрапили у ситуацію, коли не могли за допомогою цінних паперів задовольняти власні фінансові потреби. Представники казенних заводів вимагали забезпечення попередньої оплати в розмірі 80% від загальної суми замовлень. Рада міністрів у цілому визнала обґрунтованість вимоги, але висловила думку про те, що обставини війни вимагають її корегування. У результаті з'явилося компромісне рішення про забезпечення з кожного окремого підряду чи постачання 65% неконтрактної суми від річної продуктивності заводу визначеним підрядом або постачанням. Військовому та морському міністрам дозволялося до закінчення бойових дій забезпечувати пільговий порядок отримання казенних завдатків приватними підприємствами, з якими було укладено відповідні контракти[8].

9 серпня 1914 р. Державному банку було дозволено відкривати кредити під векселі з додатковим забезпеченням у вигляді закладних, свідоцтв про заставу чи іпотечних записів, а також видавати за рішенням ради банку кредити під заставу приватних, не ґарантованих урядом цінних паперів, навіть у випадку, коли останні не приймалися під заставу, згідно з зобов'язаннями казни[9]. Водночас було скорочено видачу кредитів, запланованих у державних

---

[6] О пересмотре установленных по случаю войны льготных тарифов на перевозку пассажиров и грузов // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – Москва, 2006. – С.362–363.

[7] По представлениям министерства финансов от 8 и 11 октября 1914 г. за №14789 и 15018/2362 (по департаменту железнодорожных дел) по вопросу о применении установленных по случаю войны льготных тарифов // Там же. – С.456–457.

[8] По ходатайству некоторых, работающих на казну, частных предприятий об установлении льготного порядка обеспечения выдаваемых им задатков (По журналу дел, решаемых собственной властью Совета министров) // Там же. – С.223.

[9] О предоставлении Государственному банку права допускать временные, впредь до минования чрезвычайных, вызванных войной, обстоятельств, отступления от правил, в статьях 73, 76 и 127 устава банка постановленных // Там же. – С.268–269.

видатках на 1914 р., а також не запланованих до видачі цього року з метою економії фінзасобів. Обсяги коштів, заощаджених за рахунок скорочення обсягів кредитування, передавалися на казенні рахунки[10].

За 1914–1916 рр. витрати державного бюджету зросли з 4,86 до 18,1 млрд руб. Це змушувало уряд вдатися до емісії паперових банкнот. До початку 1917 р. кількість грошей в обігу збільшилася у 7 разів (у Німеччині – у 3, у Франції – у 2 рази, у Великобританії обсяги грошової маси не збільшилися). Частка золотого забезпечення рубля скоротилася з 98% у 1914 до 16,2% у січні 1917 рр. Купівельна спроможність російської грошової одиниці суттєво знизилася. Вартість 1 руб. відносно 1 британського фунта стерлінґів з липня 1914 по січень 1916 рр. зменшилася на 44%[11].

Найбільшою загрозою як для стабільності фінансової системи, так і для поступального розвитку промисловості були інфляційні процеси, які стали одним із наслідків зростання воєнних витрат (наприкінці 1914 р. – понад 18 млн руб. щоденно). Збільшення асиґнувань на війну змусило уряд удатися до розміщення внутрішніх військових позик, а також до розширення сфери оподаткування та збільшення розмірів наявних податків, що важким тягарем лягало як на підприємців, так і споживачів їхньої продукції на внутрішньому ринку через зниження купівельної спроможності населення.

Після обговорення цього питання в уряді було вирішено посилити емісійні можливості Державного банку та здійснити інтервенцію паперових грошей. Рішення про тимчасове припинення обміну кредитних білетів на золото ухвалили 23 липня 1914 р. Відповідно до нього, Держбанку дозволялося випустити державних кредитних білетів на суму не більше 1,2 млрд руб., а також за потреби враховувати короткотермінові зобов'язання державного казначейства в розмірах, зумовлених потребами війни[12].

За короткий період кількість кредитних білетів різко збільшилася й до 1 жовтня досягла 4893 млн руб. (золотого покриття на 36,2%). Для порівняння: на цей же час у Франції сума банкнотів збільшилася майже на 16% за 36,3% золотого покриття, у Німеччині – майже на 9% при забезпеченні золотом у 36,2%. До того ж Франція відносно швидко вилучила з вільного обміну золото, що дозволило наступні випуски паперових грошей забезпечити відповідним золотим еквівалентом[13]. Повторне розширення емісійних можливостей Державного банку було здійснене за рішенням Ради міністрів від 6 березня 1915 р. Обґрунтовувалося це майже повним використанням емісійного права, оскільки у «вільній сумі» залишалося лише 41,5 млн руб. Відтак міністр фінансів виступив із пропозицією про збільшення емісійного обсягу Держбанку додатково на 1 млрд руб. За наявності золотого запасу в кількості 1707,6 млн руб. загальна сума кредитних білетів, які могли бути залучені в

[10] О сокращении кредитов, отпущенных по государственным росписям расходов на 1914 и предшествующие годы, а также кредитов, ассигнованных за счёт источников, росписями не предусмотренных // Там же. – С.321–323.

[11] История России: XX век: В 2 т. / Под ред. А.Зубова. – Москва, 2009. – Т.I: 1894–1939 гг. – С.327.

[12] О приостановлении размена государственных кредитных билетов на золотую монету // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.221.

[13] *Шингарев А.* Война и финансы. – Санкт-Петербург, 1917. – С.418.

обіг, визначалася в 4207,6 млн руб. із забезпеченням їх золотом на 40,59%[14]. А 6 грудня 1916 р. міністр фінансів запропонував збільшити межу максимально встановленої суми випуску кредитних білетів ще на 3 млрд руб. Однак упродовж майже двох тижнів цю пропозицію Державна дума не розглядала. 23 грудня 1916 р. уряд ухвалив рішення про дозвіл розширити емісійні права Держбанку додатково на 1 млрд руб., мотивуючи це забезпеченням воєнних потреб та прагненням уникнути фінансової кризи[15].

Збільшення маси паперових грошей в обігу призвело до зростання рівня інфляції та абсолютної більшості оптово-роздрібних цін. У роки війни різко підвищився попит на товари першої необхідності, паливо та продовольство. Це провокувало поширення спекулятивних операцій, збільшення кількості порушень закону у сфері торгівлі й ведення господарства. Додаткова емісія паперових грошей, окрім розкручування інфляції, призводила також до збільшення навантаження на органи фінансової адміністрації, яким доводилося мати справу з дедалі зростаючими обсягами готівки.

Недостатньо продумана фінансова політика уряду викликала особливо різку критику з боку великих промисловців та підприємців, які не були готовими до розширення втручання держави в економічне життя. На шпальтах буржуазної преси, починаючи з 1915 р., лунали заклики до об'єднання промисловців із метою створення власної партії, одним із завдань котрої визначалося вироблення виваженої фінансово-економічної політики країни поряд зі здійсненням масштабної модернізації промисловості[16].

У жовтні 1914 р. міністр фінансів висловився за запровадження військового податку для осіб, звільнених від служби, але його проект зустрів спротив із боку статс-секретаря П.Харитонова, який був головою комісії з обговорення статей видатків на 1915 р. У результаті новий варіант стягнення військового податку було запропоновано у грудні 1914 р. і введено в дію з 1 січня нового року. Відтепер особи, які звільнялися від призову, сплачували податок упродовж вісімнадцяти років по досягненню призовного віку. Стягнення податку припинялося у випадку призову платника до лав армії. Мінімальний розмір податку за річного прибутку, що не перевищував 1 тис. руб., становив 6 руб., а за прибутку понад 20 тис. руб. – 200 руб. Фінансовий результат нового виду оподаткування очікувався в межах 17 млн руб. на рік. Однак залежно від збільшення кількості призовників ця сума могла зменшитися до 10–12 млн руб.[17]

4 жовтня 1914 р. з 6% до 8% на наступний рік було підвищено ставку податку з доходності нерухомого майна в містах, на 50% – ставку основного промислового податку, піднято збір за ґільдійські свідоцтва для купецтва, у півтора рази – ставку додаткового промислового податку (відсоткового збору) з

---

[14] О расширении эмиссионного права Государственного банка // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1915 г. – Москва, 2008. – С.124–125.

[15] О расширении эмиссионного права Государственного банка // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1916 г. – Москва, 2008. – С.607.

[16] *Бережной А.Ф.* Русская легальная печать в годы первой мировой войны. – Ленинград, 1975. – С.81.

[17] Об установлении военного налога // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1915 г. – С.168–170.

прибутку підприємств, зобов'язаних публічною звітністю та збір із капіталів підприємств. Було збільшено збір із підприємств, не обтяжених публічною звітністю, а також загальну суму додаткового розкладкового промислового податку. Запроваджувався промисловий податок на кінематографічні заклади (окрім державних та навчальних). На 50% зросла ставка державного квартирного податку. Законом від 4 жовтня 1914 р. також наполовину підвищувалася вартість видачі промислових свідоцтв підприємствам I–VI розрядів. Крім того, було піднято на 50% податок із капіталу та прибутку підзвітних підприємств із тим, щоб відсотковий збір був не вищим 30% з оподаткованого прибутку. Настільки ж збільшувався податок з представників вищої адміністрації. А збір із непідзвітних підприємств зростав до 7,5% з оподаткованого прибутку із зарахуванням обкладення основним промисловим податком[18].

5 грудня 1914 р. Рада міністрів висловилася за підвищення з 1 січня наступного року розмірів державного земельного податку. Фінансове відомство мало забезпечити, щоб казенні палати на 1915 і 1916 рр. нарахували на кожне землеволодіння державний поземельний податок за встановленими нормами. У випадку, коли платники податку постраждали внаслідок ведення бойових дій, управляючому належало негайно видати розпорядження про припинення стягнення державного поземельного податку з постраждалих. Він також отримав право за погодженням із ґубернатором дозволяти розстрочку чи відстрочку виплати заборгованостей у розмірі не більше половини передбаченої до сплати суми терміном до трьох років. У випадку, коли ґубернатор не схвалював рішення управляючого, то він мав звернутися по остаточну ухвалу до міністра фінансів, який отримав право відстрочки, розстрочки та скасування державного поземельного податку на будь-яку суму й без обмеження часу відстрочки та розстрочки платежів[19].

19 грудня 1914 р. уряд розглянув питання щодо вжиття додаткових заходів для збільшення надходжень до державної скарбниці. Міністр фінансів отримав право встановити термін для внесення за першу половину 1915 р. збору грошових капіталів, забезпечених в якості боргів нерухомим майном. Податок із прибутків від грошових капіталів пропонувалося стягувати у розмірі 5%. Із 1 січня 1915 р. до сплати державного промислового податку залучалися цирки, скетінґ-ринґи, сади та зали для веселощів із відкритими чи закритими сценами, призначеними для виконання музичних номерів, акробатичних та інших подібних вистав, якщо за вхід до цих залів сплачувалася особлива платня. Крім того, до сплати промислового податку залучалися видавництва, які здійснювали діяльність на комерційній основі (за винятком видання певних творів авторами та їхніми спадкоємцями). Судна, що курсували у внутрішніх водах і мали площу нагріву парових котлів до 100 кв. футів, належало обкладати промисловим податком у розрахунку 7 коп. із 1 кв. фута площі нагріву. Плавзасоби з моторними двигунами обкладалися податком

[18] ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.5.

[19] О повышении окладов государственного поземельного налога, а также государственной оброчной и поземельной подати // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.271–272.

з урахуванням потужності силової установки: по 32 коп. за кожну ефективну силу. Вітрильники, котрі мали номерний знак міністерства шляхів сполучення, підлягали оподаткуванню залежно від площі палуби: безпалубні дерев'яні – у розмірі 2 коп. з 1 кв. сажня, дерев'яні палубні або напівпалубні – 4 коп., а металеві – 8 коп. Промисловим податком обкладалися підприємства, які мали у своєму розпорядженні парові й моторні судна, а також дерев'яні без двигунів, якщо загальна сума цього податку, сплаченого за утримання всіх суден підприємства, перевищувала 20 руб. Промподаток мали сплачувати срібло-, вугільно- та рудовидобувні копальні за умови видачі на-гора не більше 200 тис. пудів сировини на рік, нафтові – не більше 300 тис. пудів на рік та сольові – не більше 120 тис. пудів на рік. У 1915 р. було підвищено збір із капіталів, забезпечених в якості боргів нерухомим майном із 20 коп. зі 100 руб. до 30 коп. з указаної суми за півріччя[20].

У грудні 1914 р. було затверджено порядок розрахунків військового та морського відомств із перевізниками. Міністерство фінансів визнало заборгованість перед приватними залізницями за здійснені до 1 січня 1914 р. перевезення в розмірі близько 20 млн руб. Із метою погашення боргу було ухвалено рішення виділити головному управлінню ґенерального штабу в 1915 р. 22 млн руб. і додатково 500 тис. руб. морському міністерству. Однак майбутні перевезення мали й надалі здійснюватися у кредит[21].

На фінансову політику уряду Російської імперії в 1915 р. значно вплинули масштабні економічні санкції проти підданих ворожих держав. Так, 11 січня імператор заборонив видавати їм промислові свідоцтва. До 15 квітня всі торговельні та промислові підприємства таких осіб мали припинити свою діяльність, сплативши борги перед казною, у тому числі й продовольчий податок у повному обсязі за всі попередні роки без будь-яких відтермінувань і розстрочок платежів. До того ж зі спільних підприємств, співвласниками яких були піддані воюючих проти Росії держав та російські піддані, вимагалося до 1 квітня 1915 р. їх вивести[22].

У 1916 р., унаслідок зростання інфляції, відбулося підвищення цін не лише на всі основні продукти, а й на оренду земельних ділянок, у тому числі й тих, де розміщувалися промислові підприємства. Фіксувалося зростання ціни з 67 руб. до 140 руб. за 1 дес. Це, відповідно, призвело до подальшого зростання цін на промислову продукцію[23].

16 вересня 1916 р. Микола II затвердив положення Ради міністрів «Про встановлення акцизу на чай»[24]. Увесь податковий тягар лягав на малозабезпечені верстви населення в той час, коли відносно заможні прошарки суспільства продовжували платити невеликі суми на загальнодержавні потреби[25].

[20] О некоторых мерах к увеличению доходных в казну поступлений // Там же. – С.614–617.

[21] О расчётах военного и морского ведомств с железными дорогами за воинские перевозки // Там же. – С.640–642.

[22] ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1.

[23] Там само. – Ф.579. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.5.

[24] *Головко О.* Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни // Право України. – 2005. – №3. – С.129–130.

[25] История предпринимательства в России. – Кн.2: Вторая половина XIX – начало XX в. – Москва, 2000. – С.70.

Механічне розширення сфери оподаткування без масштабного запровадження новітніх технологій могло дати лише тимчасові надходження до казни. Збільшення податків не залежало від зростання рівня розвитку господарства, а передбачало перерозподіл коштів, накопичених населенням, на користь держави. Водночас слід відзначити значні заходи, пов'язані з мілітаризацією економіки та адаптацією промислового виробництва до воєнних потреб шляхом перепрофілювання підприємств. Було ухвалено рішення про розширення виробничих потужностей шляхом будівництва нових промпідприємств. Вибір місць для їх розміщення визначався, як правило, умовами прискореного введення у дію, наявністю сировини і достатньої кількості робочої сили. Крім того, економічне забезпечення ведення бойових дій вимагало суттєвого покращення роботи транспорту й, у першу чергу, залізниць та портів. Переважна більшість заходів стосувалася модернізації підприємств важкої промисловості, транспортної інфраструктури сходу й півдня України.

У жовтні 1914 р. Рада міністрів ухвалила рішення про виділення 1,2 млн руб. для облаштування хлібної гавані в Одеському порту, понад 1 млн руб. – для розширення Маріупольського порту; 70,7 тис. руб. – для здійснення робіт із поглиблення підходів до Миколаївського порту й додатково 150 тис. руб. для розвитку причальних ліній; 300 тис. руб. – для проведення робіт із поглиблення Керченської протоки[26].

У серпні 1914 р. міністр торгівлі й промисловості взяв на себе зобов'язання забезпечити заводи, що виконували військові замовлення, достатньою кількістю алюмінію, нікелю, цинку, свинцю та іншими металами. Із цією метою він зажадав виділення своєму відомству 20 млн руб. для закупівель за кордоном. Однак уряд вирішив, що очільник міністерства повинен кожного разу при купівлі відповідної продукції погоджувати виділення коштів із мінфіном[27].

Важливе значення для Російської імперії мало фінансування суднобудівної промисловості, головні підприємства котрої розташовувалися на півдні України. Характер бойових дій в акваторії Чорного моря вимагав прискорення введення у стрій нових лінійних кораблів типу «Імператриця Марія», закладених на миколаївських верфях заводів «Наваль» і «Россуд». Асиґнування за 1914 р. на добудову «Імператриці Марії», а також дредноута «Імператор Олександр III», крейсерів «Адмірал Лазарєв», «Адмірал Істомін», «Адмірал Корнілов», плавучого дока становили 5,9 млн руб.[28] Водночас загальний кошторис нового лінкора «Імператор Микола I», спорудженого у відповідності до контрактних креслень, мав становити 22,5 млн руб. У цю суму не входила вартість озброєння, броні, приладів керування артвогнем, бездротового телеграфу, навіґаційних інструментів та секретної сиґналізації, а будь-які

[26] Об отпуске средств из казны на продолжение в 1915 г. вновь выполняемых в империи портостроительных работ // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.468–469.

[27] По представлению министерства торговли и промышленности от 19 августа 1914 г. за №70/727 (по отделу промышленности) о снабжении некоторых казённых и частных предприятий необходимыми им металлами (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета министров) // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1914 г. – С.307–308.

[28] Державний архів Миколаївської обл. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.29–31.

відхилення від проекту допускалися винятково за умови їх узгодження з морським міністерством[29].

29 серпня 1914 р. було укладено контракт із Російським суднобудівним товариством (Миколаїв) на будівництво двох легких крейсерів типу «Адмірал Лазарєв». Сума прибутків акціонерів у цій справі закладалася в розмірі 10%[30]. 17 березня 1915 р. із «Товариством миколаївських заводів і верфей» підписано контракт на побудову чотирьох підводних човнів типу «Барс» надводною водотоннажністю 650 т. Проектна вартість однієї субмарини становила 1 млн 665 тис. руб., а загальна сума контракту дорівнювала 6 млн 660 тис. руб. (сюди не входили витрати на закупівлю мін Вайтгеда, радіотелеграфів, компасів). Як і в інших випадках, сплата мита за обладнання, увезене з-за кордону, покладалася на виконавця замовлення[31].

17 березня 1915 р. морське міністерство уклало контракт із «Товариством миколаївських заводів і верфей» на будівництво 8 швидкісних міноносців. За кожен готовий корабель відомство мало заплатити 2,2 млн руб. (загальна вартість контракту дорівнювала 17,6 млн руб.). За відмови замовника від встановлення деяких раніше визначених механізмів чи приладів їх ціну вираховували з оплати[32]. 25 травня наступного року було досягнуто домовленості з заводом «Россуд» на будівництво підводних човнів – по 4 субмарини надводною водотоннажністю 952 т і 920 т. Вартість цього контракту становила 31,2 млн руб.[33] В умовах воєнного часу цифри проектного фінансування доволі часто доводилося переглядати внаслідок подорожчання матеріалів та витрат на оплату праці. Так, загальне збільшення ціни на електрообладнання для міноносців на жовтень 1915 р. становило близько 75 тис. руб., сягнувши 129,9 тис. руб. для одного корабля[34].

Відзначимо, що завдяки великим обсягам фінансування проекту, забезпечення підприємств необхідними матеріалами заводу «Россуд» у 1916 р. вдалося довести готовність лінкора «Імператор Олександр III» до 92%. Головні механізми корабля з Англії через Архангельськ по водних системах доставили в Миколаїв. Його корпус та обладнання було застраховано на 12,6 млн руб.[35] Розмір страховки для «Імператриці Марії» становив 1,2 млн руб.[36] Станом на 1 грудня 1916 р. будівництво легкого крейсера «Адмірал Нахимов» довели до 79% готовності, а «Адмірал Лазарєв» – до 72%. Заводи «Наваль» та «Россуд», відповідно, забезпечили 55-процентну готовність крейсерів «Адмірал Істомін» та «Адмірал Корнілов». Упродовж 1916 р. було спущено на воду міноносці «Фідонісі», «Керч», «Гаджибей», «Каліакрія», «Цериго», «Корфу», «Левкас». Того ж року введено в експлуатацію підводний човен водотоннажністю 630 т, побудований на Невському суднобудівному заводі в Миколаєві. «Товариство миколаївських заводів і верфей» спустило на воду субмарину «Орфей»[37].

[29] Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.82–92.
[30] Там само. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.400. – Арк.10–12.
[31] Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.48–54.
[32] Там само. – Спр.185. – Арк.69–76.
[33] Там само. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.694. – Арк.9–16.
[34] Там само. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.47.
[35] Там само. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.129.
[36] Там само. – Арк.192–192 зв.
[37] Из секретного доклада о деятельности морского министерства за 1916 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы

Загалом обсяги фінансування суднобудівних підприємств свідчать про масштабність вкладання коштів у розвиток галузі. Наприклад, директор «Россуду» ще 1914 р. вважав виробничі потужності підприємства достатніми для виконання будь-яких поставлених завдань. Проблеми у сфері фінансування створювало подорожчання робочої сили, збільшення оплати за окремі матеріали та їх перевезення залізничним транспортом. Особиста зацікавленість імператорської сім'ї й частини високопосадовців у роботі суднобудівних заводів, як їхніх акціонерів, полегшувала організацію фінансування виробництва. Темпи освоєння коштів принаймні до кінця 1916 р. залишалися досить високими. Обмеження на купівлю матеріалів та механізмів за кордоном заохочувало розвиток російської електротехніки, хімії, металургії. Упродовж 1914–1916 рр. суднобудівна галузь практично виконувала роль мультиплікатора.

Розвиток енерго- та металоємного суднобудування стимулював металургійну, гірничу та паливну галузі сходу й півдня України. Основну частину сталі (крім казенного Іжорського заводу) постачали Донецько-Юріївське й Нікополь-Маріупольське гірничо-металургійні товариства. Майже весь ринок металу контролювало монопольне об'єднання «Продамет». Крім цього, задоволення потреб суднобудівної промисловості сприяло розвитку транспортної мережі з удосконаленням паровозів та розбудовою інфраструктури вузлових станцій.

Відкритий у 1895 р. Луганський патронний завод під час Першої світової війни став фактично одним із найважливіших постачальників боєприпасів для російської армії. За фінансової підтримки уряду, згідно з даними військового міністерства, потужність підприємства в 1916 р. мали довести до 915 млн набоїв на рік. В основному воно працювало на англійському обладнанні компанії «Ґрінвуд-Бетлі» й лише частину необхідного устаткування перевезли з Петроґрадського патронного заводу. Задля збільшення обсягів виробництва площу підприємства в 1915 р. було розширено на 4900 м^2, у 1916 р. – ще на 14 400 м^2. У зв'язку з війною впродовж 1914–1917 рр. за державного фінансування було подвоєно кількість верстатів, що дозволило наростити продуктивність із 199,6 млн набоїв у 1914 до 557,1 млн – у 1916 рр.[38] Водночас у США додатково замовили близько 3 млрд одиниць стрілецьких боєприпасів. Військове міністерство планувало до 1 липня 1917 р. мати у своєму розпорядженні 5,75 млрд за потреби майже 7 млрд патронів[39].

Під час війни також було прийняте рішення про спорудження великого заводу з виробництва зброї. Спочатку військове відомство висловлювало думку про делеґування права будівництва приватним компаніям чи акціонерному товариству з умовою передачі заводу після завершення певного терміну до казни. Від зацікавлених у цій справі промисловців надійшло кілька пропозицій, з яких найбільш прийнятною виявилася від товариства «Кулемет», яке розраховувало

и материалы. – Т.1: Военная промышленность России в начале XX в. (1900–1917) / Под ред. Р.Ш.Ганелина. – Москва, 2004. – С.631–632.

[38] Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – Москва, 2007. – С.145–146.

[39] Представление военного министерства в Совет министров о постройке третьего патронного казённого завода (от 1 марта 1916 г.) // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.563.

отримати замовлення на 2 млн ґвинтівок ціною 35 руб. за одиницю, завдяки цьому збудувати завод із проектною потужністю, визначеною військовим відомством, і після цього підприємство мало бути безкоштовно передане у власність держави. Товариство планувало отримати 40-процентний аванс. Завод належало будувати згідно із затвердженим військовим відомством проектом. Зазначена ціна (35 руб. за ґвинтівку, із включенням до неї 4 руб. на повернення вкладеного капіталу) визнавалася прийнятною для держави. Але через вимогу видачі чималого авансу було вирішено відмовитися від планів спорудження приватного заводу на користь державного. Місце обрали поблизу Катеринослава, на правому березі річки Самари, на лінії Катерининської залізниці. Вартість будівництва, за розрахунками 1915 р., визначалася у сумі 34,5 млн руб. Ухвалюючи рішення про Катеринославський збройний завод, військове відомство передбачало закрити аналогічне підприємство у Сестрорецьку, розміщення якого у стратегічному плані завжди визнавалося невдалим, а демонтоване обладнання перевезти звідти в Катеринослав. Будівельні роботи розпочалися в 1916 р. Одночасно частково було замовлено додаткове обладнання. Наступного року через революційні події будівництво загальмувалося, а в 1918 р. – повністю припинилося. Споруджені будівлі передали з часом місцевим господарствам, а вже отримане обладнання розподілили між Тульським та Іжевським заводами[40].

Секвестрований у 1914 р. для військових потреб дротово-цвяховий завод Товариства російської залізної промисловості, переміщений перед війною до Нижньодніпровського вагонного заводу Франко-російського акціонерного товариства, у 1914–1915 рр., використовуючи підтримку державних органів, забезпечив виробництво металевих виробів на рівні 32 125 т. У 1916 р. унаслідок пожежі постраждали два цехи заводу, але за державної підтримки впродовж лише шести місяців виробничі потужності було відновлено, однак обсяги виробництва у 1916–1917 рр. зменшилися до 23 321 т. У 1915 р. було здійснено підготовчі роботи для спорудження другого сталеплавильного заводу в Луганську з обладнанням для випуску понад 4 млн пудів мартенівського металу[41].

Велику увагу уряду привертав видобуток мінерального палива, задля чого здійснювалися комплексні заходи, одним з яких стало кредитування вугільних та антрацитових підприємств. Із метою безперебійного забезпечення казенних залізниць у лютому 1915 р. було ухвалене рішення про можливість надання відстрочки виконання угод промисловців Донбасу із казною на поставки вугілля до 1 січня 1916 р., а за потреби – і на довший термін за умови укладання нових угод про позачергове постачання мінерального палива залізницям. У разі їх укладення промисловці звільнялися від відповідальності за невиконання попередніх контрактів із казною та від стягнення з них будь-яких компенсацій для покриття завданих збитків[42].

---

[40] Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – С.249–250.

[41] Из всеподданнейшего доклада по военному министерству за 1915 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.546.

[42] О заключении с каменноугольными предприятиями Донецкого бассейна новых договоров на поставку угля для казённых железных дорог // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1915 г. – С.90–91.

За даними головного вповноваженого відділеннями Державного банку, із другої половини 1915 й до листопада 1916 рр. було видано кредити 39 фірмам під заставу 12,7 млн пудів антрациту у розмірі 903 тис. 671 руб. А з 22 листопада 1915 по червень 1916 рр. підприємства, що видобували антрацит, продали 5,7 млн пудів палива казні й отримали 624 тис. 861 руб. кредиту. До листопада 1916 р. антрацитовими копальнями було отримано 1,5 млн руб. кредиту під заставу палива 1,8 млн пудів[43].

Загалом для покриття витрат, викликаних бойовими діями, у 1915 р. із військового фонду було виділено майже 6,9 млрд руб., з яких використано понад 5,6 млрд. Крім того, військове міністерство виділило 669,6 млн руб., через деякий час цю суму було скорочено на 11,6 млн, на покриття надзвичайних витрат[44].

Упродовж 1916 р. у Донецькому басейні було введено в дію п'ять нових коксових печей із рекуперацією побічних продуктів – бензолу, толуолу, ксилолу, нафталіну, аміаку. Роботи суттєво ускладнювалися, а подеколи й повністю призупинялися через брак вогнетривких матеріалів та заліза. При повному завантаженні всіх печей паливом розраховували отримати близько 100 тис. пудів сирого кам'яновугільного бензолу[45].

Рада міністрів 8 липня 1916 р. зобов'язала військове відомство розпочати проектування заводу з виготовлення оптичних приладів в м. Ізюм на Харківщині. Імператор затвердив ці заходи й тимчасовий штат підприємства. За розрахунками, планувалося одержувати 1000 пудів оптичного скла. Водночас потреба в ньому становила близько 1300 пудів на рік. Будівництво заводу мало обійтися в 1,2 млн руб., а вартість готової продукції за повного завантаження потужностей – 8 руб. за фунт (за умови, якщо вихід придатного для подальшого використання скла складатиме 10% проти 90% браку). Необхідність такого підприємства мотивувалася тим, що відносно доступне оптичне скло відповідної якості виготовлялося лише у Франції (поставки з Німеччини, зрозуміло, було припинено) й оцінювалося в 4–10 руб. за фунт. До цієї суми додавалися також чималі транспортні витрати, що робило організацію виробництва оптики в Російській імперії економічно вигідною справою. На зведення корпусів та монтаж устаткування заводу, за розрахунками, потрібен був один будівельний сезон (за планом 1917 р.)[46]. Будівництво розпочалося 1916 р., але вже наприкінці наступного року всі роботи було зупинено[47].

14 жовтня 1916 р., після тривалих суперечок, уряд усе ж таки відхилив проект будівництва казенного металургійного підприємства на Керченському півострові. Прихильники протилежного рішення наголошували, що об'єднані

[43] ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.4.

[44] Из всеподданнейшего доклада по военному министерству за 1915 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.544.

[45] Из всеподданнейшего доклада по военному министерству о мероприятиях и состоянии всех частей военного управления за 1916 г. // Там же. – С.628.

[46] Представление военного министерства в Государственную думу о постройке завода оптического стекла в г. Изюме (от 31 декабря 1916 г.) // Там же. – С.625.

[47] Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – С.271.

у синдикати приватні виробники металу, маючи достатню кількість замовлень від інших споживачів, дедалі менше уваги приділяли виконанню замовлень залізниць, оскільки останні потребували високоякісних сортів металу, виробництво котрих виявилося технічно складним завданням. Відтак залізниці змушені були замовляти стрілочні переводи у Великобританії, Німеччині, Франції, а бандажі – у Німеччині та Бельґії. Але в умовах війни виконання більшості таких замовлень стало неможливим. Місцем розташування підприємства було обрано Керченський півострів, оскільки його спорудження на Уралі віддаляло б виробництво від джерел коксу. Певні труднощі виникали б і на території Донецького вугільного басейну, де можна було забезпечити потрібну кількість коксу та руди, але існували проблеми з технологічною водою. Тож саме розміщення заводу на Керченському півострові, на думку деяких урядовців, дозволяло б отримати чавун за прийнятною (порівняно з Донбасом) ціною за умови роботи підприємства на донецькому коксі. Уважалося, що великий металургійний завод дасть можливість відносно дешево постачати метал залізницям, а також стане суттєвим фактором реґулювання цін на відповідну продукцію приватних підприємств Донецького басейну. Вартість спорудження його на Керченському півострові визначалася в розмірі 71 млн руб. (на Уралі – 68 млн, на Донбасі – 79,5 млн руб.). Однак противники такого рішення, які, у першу чергу, лобіювали інтереси донецьких металургійних маґнатів, уважали, що подібний крок завдасть потужного удару по промисловцях Донбасу, а це може призвести до «згортання приватної ініціативи» у краї. Подібні судження й стали причиною урядового рішення від 14 жовтня 1916 р.[48]

Загалом упродовж 1914–1916 рр. на спорудження нових, орієнтованих на випуск військової продукції, заводів у східних і південних районах України було виділено близько 48,9 млн руб., що свідчило про неабияку масштабність ініційованої начальником Головного артилерійського управління військового міністерства О.Маніковським програми будівництва. За її успішного завершення в розпорядженні відомства опинився б потужний комплекс заводів із повним циклом основних артилерійських виробництв, у тому числі вибухових речовин та їхніх компонентів. Водночас масштаби робіт визначали й те, що в мирний час ці підприємства було б завантажено замовленнями лише на 5–10% проектної потужності[49].

Серед приватних підприємств сходу та півдня України, що працювали в інтересах Державного артилерійського управління, були заводи Шиманського, Гордзяловського (Харків), Беккре (Горлівка), Нікополь-Маріупольський (Маріуполь), Миколаївський суднобудівний, «Перун» (Миколаїв), машинобудівний Рудзького (Катеринослав), Варшавське акціонерне товариство суднобудування (Катеринослав), торгівельний дім Зафермана (Мелітополь), які доволі швидко змогли переорієнтуватися на військову продукцію відповідно до вимог держави[50].

---

[48] О разрешении сооружения казённого металлургического завода и об ассигновании из казны потребных на означенный предмет кредитов // Особые журналы Совета министров Российской империи: 1916 г. – С.502–507.

[49] Генерал В.С.Михайлов 1875–1929: Документы к биографии: Очерки по истории военной промышленности. – С.275.

[50] Список частных заводов, исполняющих заказы ГАУ // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы. – Т.1. – С.608.

Слід підкреслити, що значна частина підприємців та промисловців сходу й півдня України не змогла реалізувати власних фінансових проектів унаслідок загострення транспортної кризи. Так, у листопаді 1916 р. на 41-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії відзначалося, що внаслідок проблем із вивезенням продукції реалізовано лише близько 70% від загальної кількості вкладеного у виробництво капіталу, тобто фактично всупереч власним економічним інтересам і без отримання прибутку[51]. Така ситуація призвела до фінансового краху та ліквідації «Продвугілля»[52]. Крім того, брак коштів, викликаний масштабними реквізиціями мінерального палива та несвоєчасністю розрахунків уряду за нього катастрофічно відбився на життєздатності дрібних і середніх видобувних підприємств[53].

У 1916 р. обсяги реквізованого антрациту становили 2/3 від усього видобутку, а оскільки ціна за таке паливо встановлювалася нижчою, ніж ринкова, фінансові можливості значної частини підприємств було суттєво підірвано. До того ж якщо відразу після визначення Особливою нарадою з палива цін більшість гірничопромисловців не заперечувала, уважаючи, що обсяги реквізиції будуть незначними, то після різкого зростання кількості реквізованого вугілля протестні настрої у середовищі промисловців суттєво посилилися[54]. Для покриття частини збитків гірничопромисловці прагнули офіційно закріпити можливість збільшення питомої ваги золи у вугіллі, а також укласти угоди, у першу чергу, із залізницями про перерахунок цін на відвантажене до 1916 р. паливо у відповідності із тарифами саме того року. На їхню думку, це дозволило б отримати кошти для фінансування робіт, необхідних для збільшення видобутку вугілля, у тому числі антрациту. Через різницю цін на користь останнього гірничопромисловці передбачали, що левова частка видобутку мінерального палива припадатиме саме на антрацит. Такий підхід призводив до збільшення обсягів відвантаження його споживачам й, відповідно, сприяв підвищенню цін на продукцію підприємств, котрі працювали на цьому виді палива.

Загалом фінансова політика уряду Російської імперії в 1914–1916 рр. відображала тогочасні уявлення про способи втручання держави в економічне життя. З одного боку, здійснювалася масштабна емісія кредитних білетів для забезпечення фінансування воєнних потреб, що призводило до інфляційних процесів, а з іншого – держава прагнула через примус стримати зростання цін. Розуміння необхідності виваженої цінової політики сприяло фінансуванню будівництва нових промислових підприємств та модернізації існуючих виробничих потужностей. Передбачалося, що казенні заклади зможуть суттєво вплинути на процес ціноутворення в певних галузях промисловості та зменшать залежність Росії від імпортної продукції. Економія державних фінансів розглядалася як важливий чинник вибору місць для будівництва нових заводів. Схід та південь України були досить вигідними у цьому плані завдяки зосередженню покладів

[51] ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.8.
[52] *Поликарпов В.В.* От Цусимы к Февралю… – С.162.
[53] ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.9.
[54] Там само. – Арк.18–19.

вугілля та руди, наявності робочої сили та можливості залучення морського транспорту. Масштабне фінансування суднобудівних підприємств реґіону обумовлювалося прагненням посилити Чорноморський флот з огляду на плани захоплення стратегічних проток Босфор і Дарданелли. Освоєння виділених коштів дозволило галузі навіть у складних воєнних умовах ввести в експлуатацію 3 з 4 запланованих лінкорів-дредноутів, що створило передумови для встановлення російського домінування в акваторії Чорного моря.

Водночас існуюча система розподілу військових замовлень та визначення їх обсягів, поєднана з лобіюванням інтересів як великих фінансово-промислових груп, так і окремих підприємців, наближених до влади (у тому числі родинно-земляцьких угруповань), подеколи зумовлювала неефективне використання державних фінансових ресурсів через штучне завищення цін на виконання казенних замовлень. Практика розподілу військових замовлень між державними та приватними підприємствами виявила наявність суперечностей між інтересами їхніх власників. Відносна швидкість перепрофілювання виробництва на виконання цих замовлень, властива приватним фірмам, приваблювала замовників в умовах війни. З іншого боку, частина приватних підприємств не мала технічних можливостей для виконання військових замовлень, що актуалізувало питання розбудови казенних заводів. Особливо це стосувалося налагодження виробництва у сфері технічно складної металообробки та металургії, які вимагали значних капіталовкладень і відносно тривалих термінів окупності.

Відсутність уявлень про комплексне реґулювання державою економічного розвитку призводила до ухвалення половинчастих рішень, пов'язаних із запровадженням державного контролю над підприємствами чи банками, але без забезпечення можливості дієвого впливу на процеси ціноутворення. Посилення втручання державних органів в економічну діяльність поряд із прагненням до збереження привілейованого становища дворянства у суспільстві та зміцнення позицій самодержавства зумовлювало не лише посилення конфронтації зі значною частиною промисловців та підприємців (за винятком найбільш впливових, тих із них, хто мав тісні контакти з вищою владою), а й поступове зубожіння основної маси населення. Водночас завдяки зусиллям уряду вдалося забезпечити як випуск військової продукції (у дедалі зростаючих обсягах), так і збільшення видобутку мінерального палива. Однак загострення фінансової ситуації в Росії робило ці успіхи тимчасовими, наближаючи масштабну фінансову кризу 1915–1916 рр.

Defined the influence of finance military contracts to build military industry and the militarization of the economy. Analyzed the influence of government measures in the financial policy of the Russian empire in the industrial activities of the east and south of Ukraine in 1914–1916.

Keywords: *World War I, government regulation of the economy, military industry, finance, credit.*